

А. А. Шчарбатая

Навук. кір. – В. А. Ляшчынская, д-р філал. навук, прафесар

ДЗЕЯСЛОЎНЫЯ ФРАЗЕАЛАГІЗМЫ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

У артыкуле акцэнтуюцца ўвага да дзеяслоўных фразеалагізмаў беларускай мовы, якія вызначаюцца шэрагам сваіх уласцівасцей. Вызначаецца, што такімі з'яўляюцца найбольшая колькаснасць фразеалагізмаў, суадносных з дзеясловам, прадстаўленасць трыма тыпамі структуры, выкарыстанне найбольш фразеалагізмаў з апорным кампанентам-дзеясловам, актыўнасць паасобных дзеясловаў у фраземаўтварэнні фразеалагізмаў.

Дзеяслоў як «граматычна-семантычны клас слоў, якія абазначаюць дзеянне ці стан прадмета як працэс і выражаюць гэтае значэнне ў граматычных катэгорыях стану, трывання, асобы, ладу, часу, роду (у формах прошлага часу і ўмоўнага ладу)» [1, с. 279], з'яўляецца поліфункцыянальнай часцінай мовы, выконвае ў лексічным складзе 245 мовы адну з галоўных роляў: у сінтаксісе сказа дзеяслоў, па сутнасці, нароўні з дзейнікамі – аснова выказвання. А дзякуючы выкарыстанню гэтай часціны мовы, без ужывання якой немагчыма перадаць дынамічнасць чалавечага жыцця (рух, перамяшчэнне, стан), маўленне становіцца больш выразным, дакладным, маляўнічым і жывым. Па прычыне таго, што дзеяслоў з'яўляецца адной з самых ужывальных часцін мовы, ён актыўна выкарыстоўваецца не толькі ў складзе сінтаксічных адзінак (словазлучэнняў, сказаў, тэкстаў), але і пры ўтварэнні фразеалагізмаў, у якіх ён выступае як граматычны цэнтр, галоўнае, ці апорнае, слова. Як адзначае беларускі фразеалаг І. Я. Лепешаў, дзеяслоўныя фразеалагізмы – «самы шматлікі семантыкаграматычны тып фразеалагізмаў (каля 2200)» [2, с. 118]. І сапраўды, у цэнтры фразеалогіі кожнай мовы знаходзяцца менавіта дзеяслоўныя фразеалагізмы, праўда, яны не толькі называюць розныя працэсы, дзеянні, але і даюць ім характарыстыку, выражаюць адносіны да названага. У складзе большасці дзеяслоўных фразеалагізмаў апорным кампанентам выступае дзеяслоў, які выражае дзеянне ў пэўных граматычных катэгорыях: трывання, часу, ладу, роду, ліку, што праяўляецца праз спалучэнне дзеяслова з іншымі часцінамі мовы (назоўнікамі, прыметнікамі, прыслоўямі, лічэбнікамі і інш.). Так, для дзеяслоўных фразеалагізмаў характэрна катэгорыя трывання, і яны могуць мець суадносныя трывальныя пары, утварэнне якіх можа адбывацца рознымі спосабамі (прэфіксацыя, чаргаванне ў аснове дзеяслова, змена месца націску і інш.): лавіць на слове / злавіць на слове; выбіваць з галавы / выбіць з галавы; рассыпаць дробным макамі / рассыпаць дробным макамі і г. д. Неразрыўна звязаны паміж сабой катэгорыі трывання і часу, бо для фразеалагізмаў незакончанага трывання характэрны формы цяперашняга, прошлага і будучага складанага часу, а для фразеалагізмаў закончанага трывання – прошлага і будучага простага. Напрыклад, фразеалагізм даваць задні ход „адступіць ад раней сказанага, зробленага, адмаўляцца ад ранейшага намеру, рашэння“ [3, с. 348] мае формы прошлага (даваў задні ход), цяперашняга (даю задні ход) і будучага складанага часу (буду даваць задні ход), а яго суадносны трывальны адпаведнік даць задні ход – толькі формы прошлага (даў задні ход) і будучага простага (дам задні ход). Немалаважную ролю ў дзеяслоўных фразеалагізмах адыгрываюць Языкознаўства 246 катэгорыі асобы і ладу, роду і ліку, якія з'яўляюцца марфалагічнымі паказчыкамі дзеяслова як часціны мовы. Фраземаўтваральную актыўнасць дзеяслоў у якасці апорнага кампанента выяўляе не толькі ў граматычных паказчыках, але і ў розных паводле структурнай арганізацыі фразеалагізмаў: словазлучэннях, сказах, словазлучэннях, якія выяўляюць розную ступень актыўнасці. Нешматлікай колькасцю прадстаўлены дзеяслоўныя фразеалагізмы, што структурна арганізаваны як спалучэнне слоў. Выдзеленая мадэль утварэння спецыфічнай па сваёй арганізацыі: у такіх фразеалагізмах адсутнічае апорны дзеяслоўны кампанент, але, нягледзячы на гэта, на семантыка-сінтаксічнай аснове яны суадносяцца з дзеясловамі, напрыклад: да лямпачкі „абсалютна нічога не значыць для каго-н., не заслугоўвае ніякай увагі“ [3, с. 668]; на бакавую

„спаць“ [3, с. 97]; не ў галаву „не цікавіць кагон., не з“яўляецца прадметам чыіх-н. клопатаў, думак і пад.“ [3, с. 289]; не ў нос „не падабаецца“ [4, с. 145] і інш. Фразеалагізмы-сказы, у якіх маецца дзеяслоў, што можа выконваць уласціваю яму сінтаксічную функцыю прэдыката, таксама займаюць нязначнае месца сярод трох структурных тыпаў. Паводле семантыкі гэты тып фразеалагічных адзінак нельга аднесці да ўласна дзеяслоўных, што звязана з наяўнасцю ў іх як іншых складнікаў, якія выступаюць апорнымі, так і структуры сказа з граматычнай асновай, напрыклад: вецер у галаве гуляе „хто-н. вельмі легкадумны, несур“езны“ [3, с. 190], язык каля вушэй матляецца „хто-н. празмерна балбатлівы, гаворыць многа лішняга“ [4, с. 949], валасы становяцца дыбам „хто-н. адчувае моцны страх, жах“ [3, с. 170] і інш. Найбольшая колькасць сапраўды дзеяслоўных фразеалагізмаў мае структуру словазлучэння, дзе ў якасці галоўнага слова выступае дзеяслоў. А ў сувязі з шырокімі спалучальнымі магчымасцямі дзеяслова ўсе фразеалагізмы-словазлучэнні можна падзяліць паводле іх структурнай арганізацыі, найбольш прадуктыўнымі з якіх з“яўляюцца мадэлі «дзеяслоў + +назоўнік» (закідваць гразню, даваць стракача, бібікі біць і інш.), «дзеяслоў + дзеяслоў» (даваць піць, даваць прыкурыць, есці прасіць, піць прасіць і інш.), «дзеяслоў + прыслоўе» (глядзець коса, ісці насустрач, праходзіць міма і інш.), «дзеяслоў + прыназоўнік + назоўнік» (даваць у ногі, браць за душу, стаяць перад вачамі і інш.), «дзеяслоў + займеннік + +назоўнік» (кусаць сабе локці, набіць сабе цану, прабіць сабе дарогу і інш.). Адны з іх шырока выкарыстоўваюцца пры фраземаўтварэнні (напрыклад, «дзеяслоў + назоўнік»), а другія, наадварот, характарызуюцца 247 нізкачастотнасцю ўжывання (напрыклад, «дзеяслоў + прыназоўнік + +прыметнік +назоўнік» і інш.). Яшчэ адной асаблівасцю дзеяслоўных фразеалагізмаў, менавіта фразеалагізмаў-словазлучэнняў, з“яўляецца выкарыстанне аднаго і таго ж дзеяслоўнага кампанента. І такіх фразеалагізмаў з агульным апорным дзеясловам вельмі шмат, у прыватнасці, гэта дзеясловы ліць, біць, адкрываць, вісець, глядзець і інш. Фразеалагічныя адзінкі, што збліжаюцца паводле свайго агульнага складніка, з аднаго боку, адрозніваюцца сваёй структурай, з другога – сваім значэннем, з трэцяга – адметнай культурнай інфармацыяй. Разгледзім фразеалагізмы з агульным кампанентам купацца, гуляць, даваць. Асобную групу складаюць фразеалагізмы з апорным кампанентам дзеясловам купацца, які часткова захоўвае сваё зыходнае значэнне. Згодна з «Тлумачальным слоўнікам беларускай літаратурнай мовы», лексема купацца мае два значэнні: „апусціўшыся ў ваду, абмывацца, плаваць, асвятляцца“ і „мець, скарыстоўваць чаго-н. залішне многа“ [5, с. 308]. Аналіз фразеалагізмаў дае магчымасць сцвярджаць, што паводле абранага дзеяслоўнага кампанента аб“яднаўшы ў адну групу фразеалагізмы можна аднесці да катэгорыі «водных», бо яны збліжаюцца паводле вобразаў і народных уяўленняў, вераванняў і прыкмет пра ваду на аснове дзеяслова купацца: купацца ў золаце „валодаць вялікім багаццем, быць надзвычай багатым“ [4, с. 622], як сыр у масле купацца „жыць прывольна, у поўным дастатку“ [4, с. 622], купацца ў жыце „жыць заможна, багата“ [6, с. 105], у малацэ купацца 1) „жыць без турбот і клопатаў“; 2) „жыць заможна, багата“ [6, с. 188]. А праз выкарыстанне пэўнага назоўнікавага кампанента дадзеныя фразеалагізмы, дзякуючы метафарызацыі, перадаюць асаблівае нацыянальнае светабачанне беларусаў (напрыклад, вобразнае ўяўленне пра шчаслівае жыццё ў дастатку, сімвалам чаго выступаюць кампаненты жыта, масла, малако), адлюстроўваюць характэрныя рысы культурнай спадчыны нашага народа, характарызуюць своеасаблівыя ўяўленні народа аб акаляючых нас працэсах. Цікавай з“яўляецца група фразеалагізмаў з апорным кампанентам дзеясловам гуляць, які ў свабодным ужыванні абазначае: 1) „забаўляцца цацкамі, пацяшацца (пра дзяцей)“, 2) „праводзіць час за які-н. спартыўным заняткам“ і інш. [5, с. 161]. У аснову дадзенай групы пакладзены найменні рознага тыпу сапраўды гульні. Да прыкладу, вытокам фразеалагізма гуляць у адны вароты „дзеінічаць аднабакова з непрыманням чужых поглядаў, інтарэсаў і пад.“ [4, с. 335] Языкознаўца 248 з“яўляюцца розныя спартыўныя гульні, элементам якіх з“яўляюцца вароты пры гульні ў футбол, хакей, гандбол і г. д. А фразеалагізм гуляць у жмуркі „ўтойваць што-н. ад каго-н.“ [4, с. 336] узнік на аснове метафарызацыі свабоднага спалучэння дзеяслова і наймення дзіцячай гульні, сутнасць якой у тым, што аднаму з яе ўдзельнікаў ручніком завязвалі вочы, пасля чаго ён павінен быў

лавіць, адгадваць іншых гульцоў. Выток фразеалагізма гуляць у маўчанку „ўхіляцца ад размовы“ [4, с. 336] узыходзіць да гульні, дзе кожны стараецца не прагаварыцца першым, бо інакш ён выбывае з гульні ці плаціць штраф. Дзякуючы фразеалагізацыі кампанента-дзеяслова гуляць, адзначаныя фразеалагізмы можна аб’яднаць у адзіную групу «гульнёвых», так як менавіта дзеяслоў, часткова захавайшы сваё зыходнае значэнне, дапамагае выявіць новую семантыку дадзеных адзінак. Адным з самых частотных апорных кампанентаў выступае дзеяслоў даваць / даць, паколькі фразеалагізмаў з ім толькі ў літаратурнай мове налічваецца 77 адзінак. Паводле семантыкі іх можна падзяліць на некалькі груп: 1) фразеалагізмы з «біццёвым» значэннем (напрыклад, даць чосу „суро́ва распраўляцца з кім-н., біць, караць каго-н.“ [3, с. 348], даць ляшча „мо́цна ўдарыць, выцяць кагон.“ [3, с. 366], даць чапаласу „суро́ва распраўляцца з кім-н., біць, караць каго-н.“ [3, с. 354]), 2) з агульным значэннем „уцякаць“ (напрыклад, даваць маху „кідацца наўцёкі, імкліва ўцякаць“ [3, с. 349], даваць ходу „кідацца наўцёкі, імкліва ўцякаць“ [3, с. 353], даваць дзёру „кідацца наўцёкі, імкліва ўцякаць“ [3, с. 343]), 3) з агульным значэннем маральнага ўздзеяння (напрыклад, даваць перуноў „гнеўна, з абурэннем гаварыць, пагражаць“ [3, с. 350], даваць піць „мо́цна правучыць каго-н., энергічна ўздзейнічаць на каго-н.“ [3, с. 350], даваць перцу „мо́цна сварыцца на каго-н., рэзка прабіраць“ [3, с. 346]), што абумоўлена частковай захаванасцю лексічнага значэння дзеяслоўнага кампанента і новага значэння фразеалагізма. Такім чынам, дзеяслоўныя фразеалагізмы ў беларускай мове прадстаўлены колькасна, дзякуючы наяўнасці дзеяслова, які з’яўляецца актыўным сродкам утварэння фразеалагізмаў, што вынікае з яго шырокай функцыянальнасці ў мове, частотнасці выкарыстання, разнастайных спалучальных магчымасцей. У выніку і дзеяслоўныя фразеалагізмы выяўляюць шматлікія асаблівасці паводле структуры, семантыкі, актыўнасці дзеяслова і яго асабліва шырокай спалучальнасці. 249 Спіс літаратуры 1 Сучасная беларуская літаратурная мова: вучэб. дапам. / Д. В. Дзятко [і інш.]; пад рэд. Д. В. Дзятко. – Мінск : Выш. шк., 2017. – 588 с. 2 Лепешаў, І. Я. Фразеалогія сучаснай беларускай мовы: вучэб. дапам. для філал. фак. ВУНУ / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Выш. шк., 1998. – 271 с. 3 Лепешаў, І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў: у 2 т. / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Беларус. Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – Т. 1: А-Л. – 672 с. 4 Лепешаў, І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў: 2 т. / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Беларус. Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – Т. 2: М-Я. – 704 с. 5 Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы: Больш за 65 000 слоў / пад рэд. М. Р. Судніка, М. Н. Крыўко; афармленне А. М. Хількевіча. – 2-е выд. – Мінск : БелЭн, 1999. – 784 с. 6 Даніловіч, М. А. Слоўнік дыялектнай фразеалогіі Гродзеншчыны / М. А. Даніловіч. – Гродна : ГрДУ, 2000. – 267 с.